

İslâm'ın Altın Çağında Harezmi'de Türkler ve Türk Dili*

The Turks and Turkish Language at Khwarezm During the Golden Age of Islam

Ümran ERDOĞAN¹

*Bu çalışma 22.10.2020'de IV. Uluslararası Avrasya Çalışmaları Sempozyumu'nda sunulan "İslâm'ın Altın Çağında Harezmi'de Türk Dili ve Etkileri" başlıklı bildirinin yeniden gözden geçirilerek genişletilmiş şeklidir.

¹İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: Ü.E. 0000-0002-5911-418X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ümran ERDOĞAN (Arş. Gör. Dr.),

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

E-posta: umran.erdogan@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 12.02.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:

26.02.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:

07.03.2021

Kabul/Accepted: 08.03.2021

Atfif/Citation: Erdogan, Umran. "İslâm'ın Altın Çağında Harezmi'de Türkler ve Türk Dili". *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 38 (2021), 163-181.

<https://doi.org/10.26650/jos.879685>

ÖZ

Harezmi bölgesi bilinen tarihinden beri önemli bir yerleşim ve ticaret noktası olmuştur. Ticarî seyahatler, göçler, savaşlar gibi etkenler sonucu farklı milletler, diller ve medeniyetler burada bir araya gelmiştir. Bölge 717 yılında İslam orduları tarafından fethedilmiştir. Harezmi ve civarında Türklerin varlığı ise I. Göktürk Kağanlığı döneminden itibaren Bizans, Ermeni, Çin ve İslam kaynaklarında kaydedilmiştir. Bununla beraber 10. yüzyıldan itibaren Türk nüfusun varlığı gittikçe artmıştır. Özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda Harezmi, İslam dünyasının en müreffeh bölgelerinden biri haline gelmiştir. Gerek bunun sonucu olarak gerekse bölgeye hükmeden yöneticilerin himayesi ile ilim ve kültür bakımından da büyük gelişmeler gösteren Harezmi, birçok bilgin ve mütefekkiye ev sahipliğinde bulunmuştur. Bu yüzyıllarda ortaya konulan eserler, keşifler ve icatlar dünya tarihine yön verecek seviyededir. Harezmi'deki ilmi ve kültürel gelişim ile Türk varlığının burada günden güne artması Türk dili ve edebiyatı için de yeni bir saha açılmasını sağlamıştır. Bu sahada tercüme edilen eserlerle hem Türk edebiyatı İslâmî konular bakımından derinleşmiş, hem de Türk dili yeni kavramlar ve terimlerle zenginleşmiştir. Çalışmamızda önce Harezmi bölgesinin sınırları ana hatları ile tanımlanacaktır. Ardından bu coğrafyadaki Türklerle ilgili tarihî metinlerde bulunan kayıtlara yer verilecektir. Türk nüfusunun yoğunlaşmasının bir sonucu olarak meydana getirilen eserlerin konuları ve bu konuların daha önce ne şekilde işlendiğinden kısaca bahsedilecektir. Söz konusu eserlerin Türk dili ve edebiyatına katkıları üzerinde kısaca durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Harezmi, Harezmi Türkçesi, Türkler, Türk dili, Türk edebiyatı

ABSTRACT

The Khwarezm region has been an important settlement and trade point since its known history. Different nations, languages, and civilizations gathered in this region for several reasons such as trade travels, migrations and wars. However, Islamic armies conquered the region in A.D. 717. The Byzantine, Armenian, Chinese, and Islamic literature has recorded the presence of Turks in and around Khwarezm since the period of the First Göktürk Khanate. Moreover, the presence of the Turkish population gradually increased since the 10th century such that Khwarezm became one of the most prosperous regions in the Islamic world especially during the 13th and 14th centuries. Khwarezm displayed substantial improvements in terms of science and culture, and was hosted by many scholars

and thinkers as a result of the growing population, economic progress, and auspices of rulers of the region. The works, discoveries, and inventions established during these centuries have been observed at a level that will guide world history. The scientific and cultural developments in Khwarezm and gradual increase of Turkish presence in the region have served as a means for opening a field for Turkish language and literature. With translated works in this field, the Turkish literature has deepened in terms of Islamic subjects, whereas the Turkish language has been enriched with new concepts and terms. Thus, the present study aims to define the boundaries of the Khwarezm region, including historical records regarding the Turkish community in this area. It briefly cites subjects of works resulting from the concentration of the Turkish population as well as the manner in which these subjects were previously studied. Furthermore, the study emphasizes the contributions of such works to Turkish language and literature.

Keywords: Khwarezm, Khwarezmian Turkish, Turks, Turkish Language, Turkish literature

EXTENDED ABSTRACT

Khwarezm has been an important settlement area since ancient history. The Afrig dynasty has been the first dynasty in the region with rulers known as Khwarezm Shah. The emergence and spread of Islam have led to the conquering of the Khwarezm region by the Islamic army under the command of Kuteybe bin Muslim in A.D. 712, however, the region has been placed under the rule of the Afrig dynasty. The Samani State, Ghaznavids, Seljuks, Khwarezm Shah State, Mongol administration, Golden Horde, Timurids, Shaybani, Khiva Khanate, and the USSR have ruled Khwarezm throughout the history. Presently, the region has been under the rule of Turkmenistan, Uzbekistan, Iran, and Tajikistan.

Despite being ruled by several states, Khwarezm has preserved its strategic, commercial and cultural importance since its establishment. With the spread of Islam, science and scholars have received tremendous regard, whereas many discoveries and inventions that shaped world history have been made by precious scholars whose names are written in historical records.

Turks living adjacent to the Khwarezm border and in close contact with the region until the 11th century gradually settled in the region after the conquests of Mahmud Ghaznavi and the Seljuks. The situation continued until the 13th century which can be considered the era in which Khwarezm became entirely Turkish.

The Oghuz, Kipchak and Kangli composed the majority of the population. The language spoken in the region developed on the axis of Eastern Turkish, although it was highly influenced by the language of the aforementioned Turkish tribes. Over time, the Turkish language spoken under the administration of the Khwarezmian Dynasty, and the Golden Horde State became a literary dialect. In fact, this dialect was used to write the first examples of Turkish literature on several topics. Literary records reveal all aspects of Khwarezm's contributions to the Turkish language and literature, such as *Mukaddimetü'l-Edeb*, which is recognized as the second Turkish dictionary after *Divânü Lügati't-Türk*, *Nehcü'l-Ferâdis*, which is the first "40 hadith translations" in the field of the Turkish literature, the first *Kıyasü'l-Enbiyâ*, which is known to be written in the Turkish literature, *Muînü'l-Mürîd*, which aims to convey religious knowledge to nomadic Turks in a simple manner, *Sirâcü'l-Kulûb*, which presumably bears the

answers given by the Prophet Muhammad to questions asked by the “cuhuds”- and perhaps by all people, and Quran translations with new manuscripts identified in recent years.

In general, scholars have assumed that these works were written in the Khwarezm region. Furthermore, extremely valuable works written in Khwarezm-Kipchak Turkish, such as *Hüsrev ü Şîrîn*, *Mi' râcnâme*, *Muhabbetnâme*, and *Cümcümenâme* have been recovered. However, these works belong to other regions, such as the Golden Horde region located north of Khwarezm.

The present study discusses the relationship of Turks with the Khwarezm region based on history. In particular, the study presents information about the region and the Turkish population in its vicinity from the perspective of Arab geographers during the 10th century. Moreover, it briefly mentions the region's historical developments and emphasizes the role of Turkish elements in Khwarezm. After a certain century, the study uses such works to elucidate the effects of the presence of Turks, who became concentrated in population and produced literary works using their language, on Turkish literature in general. Furthermore, the study aims to view the subject from a different perspective based on the geographical area of the Khwarezm region.

Giriş

“İslâmiyet’in Altın Çağı”, “İslâm Rönesansı” olarak nitelendirilen ve Avrupa tarihinin geleneksel sınıflandırmasında Orta Çağ’a tekabül eden 8.-14. yüzyıllar arası dönem, İslâm fetihleri sonucu elde edilen topraklarda alanında öncü birçok bilim adamının yetişmesine imkân sağlamış, insanlık tarihinde çığır açan sayısız keşif ve icadın ortaya çıkmasına sahne olmuştur. İslâm’ın ilme ve âlime verdiği değerden güç alan bilim insanları, astronomi, matematik, fizik, kimya, coğrafya, edebiyat gibi birçok alana çok değerli katkılarda bulunmuşlardır.

Sözü edilen dönem, İslâm coğrafyası için nice devletlerin tarih sahnesinden silinip nicelerinin kurulduğu, kavimlerin topraklarını bırakıp yeni diyarlara göç ettiği çok hareketli bir zaman aralığıdır. Türkler, bu çağda politik, askerî ve kültürel varlıklarıyla bölgeye sahiplik eden en önemli kavimler arasındadır. Barthold’un deyişiyle “tarihlerinin bin yıllık bir devresini Yakın Şark İslâm kültürü dairesi içinde geçiren Türkler için, yaratmak hususunda kendilerinin de büyük rolleri olan bu kültürü lâyıkıyla tetkik etmek, yalnız ilmî değil, millî bir mecbûriyettir.”¹

Orta Çağ’ın ve İslâm’ın Altın Çağı olarak adlandırılan dönemin başında, 8.-9. yüzyıllarda ilim merkezi Kûfe ve Basra şehirleri idi. Arap dilinin edebî açıdan bölgedeki diğer dillerden daha çok işlenmiş olması sebebiyle Antik Yunan, Hint ve İran eserleri bu dile tercüme edilmeye başlandı. Sâmnîler devrinde (875-999) ise İran edebiyatı büyük gelişme gösterdi. 10. ve 11. yüzyıllarda Fars edebiyatı özellikle Doğu İran’da büyük aşama kaydetti. Bununla beraber Arap dili ile eserler veren İranlı münevverler, batı bölgeleri kendileri için daha elverişli gördüler.²

Harezmi’nin konumu

Çalışmamıza konu edilen Harezmi, coğrafi konumu ve iklimi sebebiyle tarım ve hayvancılığa çok uygun olması, Uzakdoğu ile İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan ticarî bir kavşak konumunda bulunması nedeniyle İslâm öncesinden beri cazip bir bölge konumundaydı. Özellikle Me’mûnîler hâkimiyetinden itibaren de (995-1017) ilim ve edebiyat saray çevresinde ve bölgede itibar görmeye başlamış, “Altın Çağ” vasfının kazanılmasında en etkin merkezlerden biri olmuştur.

Bazı İslâm coğrafyacıları Harezmi’yi batıda Oğuz Türkleri’nin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Maveraünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanıtır. Harezmi’nin Ortaçağ’daki başlıca şehir ve kasabaları Amuderya (Ceyhun) nehrinin sağ tarafında yer alan eski başşehir Kas, sol tarafında yer alan ikinci başşehir Gürgenç (Cürcaniye) ve bölgenin Moğol istilasından sonraki merkezi olan Hive ile (Hivak) Hezaresb, Dergan, Berkan, Kerder, Zemahşer, Cigerbend, Sedver (Sedür), Kerderanhas, Zerdiih, Ertehuşmisen, Derhas, Beratigin, Çağmin, Hamcerd, Gavhane, Nevkefağ, Medminiye ve Git’tir.³

1 Barthold W., Köprülü M. Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. basım, Ankara, 1984, s. XIV.

2 Barthold, *a.g.e.*, s. 50.

3 Abdülkerim Özyayın, “Hârizm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizm> (17.10.2020).

Moğol istilâsına kadar Harezm’de Türkler

Harezm’deki Türk varlığı, İslâm kaynaklarının yardımıyla I. Köktürk Kağanlığı zamanına kadar indirilmiştir.⁴ Ceyhun Irmağı’nın hem kuzeydoğu hem de güneybatısındaki bölgelerde, Türkler’in yalnız 11. yüzyıldan önce değil, 7. yüzyıldan önce de bulduklarını gösteren deliller Bizans, Ermeni, Çin ve İslâm tarih vesikalarında mevcuttur.⁵ Taberî, 728 yılında Eşres idaresindeki Araplar’a karşı Türkler’in Harezm köyü Kerdar halkına yardım ettiklerini söylemektedir.⁶ Ayrıca tarih ve coğrafya kitaplarında, çoğu zaman Ceyhun (Amuderya)’nın batısındaki Harezm, Sicistan, Maveraünnehir toprakları Horasan bölgesi adı altında verilmiştir.⁷ Belâzûrî, Harezm’i Horasan’ın dört bölgesinden biri içinde zikreder.⁸ Horasan bölgesi hakkında yine İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgilere bakılacak olursa burada uzun zaman bölgenin sınırında yerleşmiş Türklerle mücadeleler yaşandığı; bununla beraber çok sıkı ticarî ilişkiler kurulduğu görülür. Ya’kubî (ö. 905), *Kitâbü’l-Buldân*’da Horasan’ı ve Sicistan’ı kuşatmış olan bütün Türk illerinin Ustân Türkleri olduğunu, Türkler Horasan arazisini kuşatmış olduklarından her bölgeden kendilerine karşı harp açılıp gaza edildiğini söyler.⁹ Kudâme b. Ca’fer (ö. 948) Cürcân civarında bulunan ovanın Türkler’e ait olduğunu, Cürcan ahalisinin bunların yağmasından korunmak için tuğladan duvar (hisar) inşa ettiğini, nihayet Türkler’in Cürcân ahalisini mağlup ettiklerini ve Sül namındaki padişahlarının burayı zaptettiğini kaydeder. Türkler’in büyük kısmının Horasan’daki Nüşecan adı verilen sınırda yaşadığını bildirir.¹⁰ İbn Havkal (ö. 977’den sonra) Cürcanlıların Ribâtü Dihistan diye anılan bir ribatları bulunduğunu ve buranın Guz Türklerinin sınırı olduğunu; Cürcan sınırının Harezm’e bitişik olduğunu ve Türkler’in Cürcan’a bu sınırdan geldiğini söyler. Onun ifadesine göre buradaki en kıymetli köleler Türk kölelerdir.¹¹ Maveraünnehir’deki Türkler, şiddet, cüret, şecaat ve ikdam cihetinden diğer bütün cinslerden daha faziletli olduklarından diğer askerlere tercihen halifelerin askerleri ve güzideleri olmuşlardır.¹² Harezm şehirlerinden en büyüğü olan Cürcan, Guzlar’ın ticaret merkezidir. Hem İpek Yolu hem de Baharat Yolu’nun geçtiği bir noktadır. Yine İbn Havkal’ın kaydettiğine göre Harezm’de altın, gümüş ve diğer cevherlerden hiçbirinin ocağı yoktur. Bütün zenginlikleri Türklerle ticaretten ve hayvanat beslemekten hasıl olmuştur.¹³ İslam coğrafyacılarından el-Avfi ise Oğuzlar’ın Harezm’deki yoğunluğundan bahseder ve “Oğuzlar’ın çok büyük bir kısmı Harezm toprağında otururlardı. Bunların ülkelerine İslâm bayrağı dikilince

4 Aysu Ata, *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. baskı, Ankara, 2016, s. 10.

5 Richard N. Frye-Aydın Sayılı, “Selçuklardan Evvel Orta Şark’ta Türkler” *TTK Belleten*, c. 10 sayı:37, Ocak 1946, s. 103.

6 Taberî’den alıntılan: Richard N. Frye-Aydın Sayılı, *a.g.m.*, s. 122.

7 Aysu Ata, *a.g.e.* s. 9.

8 İbn Fakîh, *Muhtasarı Kitâbü’l-Buldân*. Derleyen ve Türkçeye çev.: Yusuf Ziya Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Ötüken Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2013, s. 237.

9 El-Ya’kubî, *Kitâbü’l-Buldân* (Derleyen ve Türkçeye çev.: Yusuf Ziya Yörükân), *a.g.e.*, s. 141-142.

10 Kudâme b. Ca’fer, *Kitâbü’l-Harâc* (Derleyen ve Türkçeye çev.: Yusuf Ziya Yörükân), *a.g.e.*, s.265-268.

11 İbn Havkal, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik*. Derleyen ve Türkçeye çev.: Yusuf Ziya Yörükân, *a.g.e.*, s.353.

12 İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 404.

13 İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 412.

hepsi Müslüman olmuşlardır. Aralarında İslam hükümleri cari oldu. Onlar birçok İslâm eserleri meydana getirdiler.” ifadelerini kullanır.¹⁴

İslâm coğrafyacılarının verdiği bu bilgilere bakıldığında Harezmi'de en azından 11. yüzyıl başlarına kadar Türkler sınır komşusudur; ancak bu sınır bölgelerinde belki de yoğun olarak bulunmaları sebebiyle çok sık mücadeleler yaşanmıştır. Ayrıca ticarî bakımdan bölgede en aktif unsur Türklerdir. Dolayısıyla burasının Türklere ve Türk diline yabancı olduğu söylenemez. 13. yüzyıl başlarında tamamlanan Türkleşme, alana uzak bir coğrafyadan gelip yabancı bir kültürle bir savaş sonucu tanışılması ile değil, zaten tanınan bir kavmin süreç içinde yavaş yavaş varlığını artırması nedeniyle daha etkili ve kalıcı biçimde gerçekleşmiştir.

11. yüzyıl, Harezmi'de Türk unsurlarının artmaya başladığı dönemdir. Buna bağlı olarak Harezmi'deki Türk dilinin gelişme göstermeye başlaması da aynı dönemde olmuştur. Gazneli Mahmûd'un 1017 yılında Harezmi'yi fethi ve buraya Altuntaş'ı vali olarak tayin etmesinin ardından yönetim birkaç kez el değiştirmiştir. 1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'ndan bir süre sonra Tuğrul ve Çağrı Beylerin seferleri sonucu Harezmi, Selçuklu hâkimiyetine geçmiştir. Bu dönemden itibaren Harezmi'e tayin edilen yöneticiler genellikle Kıpçak ve Kanglı boylarından olup bölgedeki Oğuz, Kıpçak ve Kanglı nüfusu hızla artmaya başlamış; etnik yapı büyük oranda değişmiştir. Bundan sonra da Harezmi artık bir Türk yurdu hâline gelmiştir.

1097 yılında bölgede kurulan ve Selçuklu adına bölgeyi idare eden Harezmişahlar Hanedanı döneminde edebî ve kültürel faaliyetler hız kazanmıştır. Bu dönemde nüfusun yoğun olduğu Gürgenç, gerek ekonomik gerekse bilimsel açıdan büyük gelişme göstermiştir. Atsız devrinden başlayarak Tekiş ve Alâeddin Muhammed zamanında en seçkin âlim ve sanatkârları cezbeden bir ilim ve sanat muhiti haline gelmiştir.¹⁵ Bununla birlikte Selçuklular döneminde başlayan Türkleşme, Harezmişahlar idaresinde daha da hızlanmıştır. Bu sahada Oğuzlar, Kalaçlar, Kimaklar, Bayavutlar, Kıpçaklar ve bilhassa Kanglılar gibi Türk boyları birbiriyle ve yerli halkla karışarak memleketi Türkleştirmişlerdir.¹⁶ Ancak ilave etmek gerekir bu yoğun Türk nüfusa rağmen Harezmişahlar döneminde devlet dili Farsça, ilim dili ise Arapçadır.

Harezmi şivesinin ilk unsurlarının ticarî ve resmî muamelelere ait kelimeler olması, buranın Türkleşmesinden önce meydana gelen ticarî ilişkilerin neticesidir.¹⁷ Türk yerleşiminin artması sonucu Harezmi Türkçesi ile çeşitli alanlarda eserler de ortaya konmaya başlamıştır. Bu eserlerden *Mukaddimetü'l-Edeb*'in 1128 ile 1144 arasında yazılmış olduğu düşünülmektedir.¹⁸ Bu devir, bölgede ortaya çıkan ilk büyük devlet olan Harezmişahlar Devleti'nin ortaya çıktığı zamanlardır. Eserin yazarı ise “Fahr-ı Harezmi” namıyla tanınan, İslâmî ilimler, dil ve edebiyat üzerine çok kıymetli birçok eser kaleme almış olan Zemahşeri'dir. Zemahşeri'yi Fars kökenli

14 İbn Avfi'den alıntılanan: Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, 3. baskı, İstanbul, 1984, s. 179.

15 Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmsahlar> (18.01.2021).

16 Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Alfa Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2016, s.265.

17 Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 107.

18 Aysu Ata, *a.g.e.*, s. 40.

kabul eden araştırmacılar mevcuttur, ancak kendisinin yaşadığı devirde Harezmi nüfusunun büyük bir kısmını Türkler oluşturmaktadır; buna dayanarak aslen Türk olduğunu düşünenler daha fazladır. Zemaşerî ise eserlerini Arapça olarak yazmış, hatta eserleriyle bu dile hizmet etmeyi şeref saymıştır.¹⁹ Türk dili için en önemli eserlerden biri olan *Mukaddimetü'l-Edeb*'i de Harezmişahlar Devleti'nin kurucusu Kutbü'd-din Muhammed'in oğlu olan, "Bahaüddin", "Alâeddin", "Ebu Muzaffer", "Husam", "Emîrü'l-Mü'minîn" gibi lakapları bulunan ve Harezmi sınırındaki Oğuzlarla savaştığı için "gazi" unvanını alan²⁰ Atsız'ın emri ile, Arapça öğrenmek isteyenler için hazırlamıştır. *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Harezmi Türkçesine çevrildiği bilinen 20 nüshası bulunmaktadır.²¹ Harezmi Türkçesi ile Farsça çevirilerin yer aldığı nüshalar, mevcut nüshaların en eskileridir.²² *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Türk dilinin *Divânü Lügati't-Türk*'ün ardından en önemli ikinci eseri olduğunu belirten Zeki Velidî Togan, bu eserin Harezmi Türkçesinin en mükemmel ve en zengin abidesi olduğu görüşündedir.²³ *Mukaddimetü'l-Edeb*'de Türkçenin daha önceki devirlerinde rastlanmamış kelimeler yer almaktadır. Bunların bir kısmı bilinen kelimelere ekler getirilerek oluşturulmuş yeni kelimelerdir. Bu da Türkçenin kelime yapım metotlarını ve işlerliğini göstermesi bakımından önemli bir husustur. Bunun yanında dönemin yaşayışını, kültürel unsurlarını ve kavram alanlarını yansıtmaları bakımından da özel bir değer taşımaktadır. *Mukaddimetü'l-Edeb*, Moğol istilâsından önce yazıldığı bilinen tek Harezmi Türkçesi eseridir.

Moğol istilâsı ve sonrası

1219'da bölgeye Moğol akınları başlamıştır. 1231'e kadar süren akınlar sonucu burası tamamen Moğollar'ın eline geçmiştir. Moğollar'ın Harezmi ve Gürgeç'te meydana getirdikleri yıkım çok büyük olmuştur. Ögedey komutasındaki Moğol ordusu Harezmi şehrinin sakinlerini -Doğu Ülkelerine götürülen sanatkarlar ile küçük çocuklar ve genç kadınlar hariç- tamamen katletmiştir. Gürgeç'te halkın katliamından sonra Moğollar su bendini tahrip etmişler; şehri su basınca binalar yıkılmış ve burası uzun yıllar sular altında kalmıştır.²⁴ 13. yüzyılın başında doğunun en büyük İslâm devletinin başkenti, medreseler, kütüphaneler şehri ve devrin en işlek ticaret merkezi Gürgeç âdeta yeryüzünden silinmiştir.²⁵

19 Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, "Zemaşerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zemahseri> (21.10.2020).

20 Aydın Taneri, *Harezmişahlar*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul, 2019, s. 22.

21 Bu nüshaların bir listesi için bkz. Aysu Ata, *a.g.e.*, s. 41.

22 Nuri Yüce, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Maḥmûd bin 'Omar bin Muḥammed bin Aḥmed ez-Zamaşerî, el-Ḥvârizmî *Mukaddimetü'l-Edeb*. *Ḥvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuher Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 8. Ayrıca *Mukaddimetü'l-Edeb*'in diğer nüshaları üzerine de çeşitli yayımlar ve tezler bulunmaktadır.

23 Zeki Velidî Togan, "Zimaşerî'nin Doğu Türkçesi ile 'Mukaddimet'ül-Edeb'i" *Türkiyat Mecmuası*, XIV, İstanbul, 1965.

24 V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 460-461.

25 İbrahim Kafesoğlu, *Harezmişahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 275.

Moğol istilâsının bölgede Türkçenin gelişimine pek etki etmediği, bu istilâlara rağmen İslâmiyet tesirindeki Türk edebiyatının ilerleyişine engel olmadığı kaynaklarda sıkça ifade edilen bir husustur.²⁶ Ahmet Caferoğlu Moğol fütuhatının Türk Harezim'i için bir kalkınma çağı olduğunu belirtir.²⁷ Özellikle 1220 ile 1379 arasında siyaseten Altın Ordu'ya bağlı kalması, Harezim'deki âlimlerin buraya göç etmesine neden olmuş, Türk edebiyatı gelişmesini bu alanda sürdürmüştür. Maveraünnehir ile Harezim'de 1223 yılından itibaren Moğollar'a karşı duracak kimse yoktur. Bu sebeple Maveraünnehir şehirleri nisbeten çabuk imar edilmiştir. Yine de İbn Battuta kendi devrinde Ürgenç ile Buhara arasında oturulabilen tek yerin Kâs kasabası olduğunu söyler.²⁸ Dolayısıyla bu yeniden kalkınma aslında çok da hızlı olmamıştır. Türkçenin bütünlüğü ve genel seyri bakımından bir gerilemiş yaşanmamış olsa da bu istilâ sırasında tamamıyla harab olan şehirde çok kıymetli eserlerin de yok olduğu muhakkaktır. Harezim Türkçesi ile yazılmış elimizdeki diğer eserlerin 14. yüzyıl başlarından itibaren kaleme alınmış olması; ayrıca bu eserlerin *Muînü'l-Mürîd* hariç birçok nüshasının bulunması da bunu doğrulamaktadır.

Cengiz Han'ın ölümünün ardından Harezim bölgesi en büyük oğlu Cuci'ye kalmıştır. Cuci'nin bu paylaşımından daha önce hayatını kaybetmesi nedeniyle bölge onun oğlu Batu Han'ın hâkimiyetine girmiştir.²⁹ Cuci ulusu, yaklaşık iki buçuk asır kadar burada hüküm sürmüştür. Batu Han'ın 1242'de kurduğu Altın Orda Devleti'nin merkezi Saray şehri idi. Kuzeyde Rus prenslikleri, güneyde Kırım ve kıyı şehirleri, Derbent ve Bakü'ye kadar Kafkasya toprakları, Ürgenç, Harezim, batıda Dinyester'in ötesi, doğuda Batı Sibiryâ ve aşağı Sirderyâ bu devletin sınırları idi.³⁰ Ekonomi, kültür ve medeniyet alanında Türklerin Harezim'de meydana getirdiği gelişmeler, yeni hükümların sahip olduğu topraklara da sirayet etmiştir. 1314 yılında Altın Orda hükümdarı Özbek Han, İslâmiyet'i kabul etmiştir. Harezimliler, İslâmiyet'in Cuci ulusu tarafından kabul görmesinde çok etkili olmuşlardır. Harezim Türkçesine ait eserler de yine bu sahada yazılmışlardır. Harezim ve Aşağı Sirderyâ boyundaki şehirler, konuşma dilini ve yeni oluşmaya başlayan Altın Ordu yazı dilini sürekli baskı altında tutmuşlardır. İslâm felsefesinin büyük bir merkezi de burada bulunmaktaydı. 13.-15. yüzyıllara ait, büyük bir kısmı Arapça olan kaynaklarda bu sahada çalışan ilim adamlarının isimleri sıralanmıştır.³¹ Moğol istilâsı sonrası Harezim ve yakın çevresinde Fars edebiyatında da nazım ve nesirde tarih ve tasavvuf alanlarında birçok eser kaleme alınmıştır.³²

26 Janos Eckmann, "Harezim Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri*, haz.: Mehmet Akalın, TKAE Yayınları, 3. baskı, Ankara, 1988, s. 174.

27 Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 105.

28 V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 482.

29 Abdülkerim Özeydin, *a.g.m.*

30 A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev.: Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1976, s. 44.

31 A.Y. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 153.

32 A. Naci Tokmak, "İran", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/iran#8-edebiyat> (15.01.2021).

İlhanlılar Devleti'nin 1353'te yıkılmasının ardından Harezmi, Horasan üzerine düzenlenen seferlerde askerî bir üs olarak kullanılmıştır. Cuciler, 14. yüzyılda Harezmi'nin yönetimini Kongrat Türkleri'ne bırakmışlardır.³³

Harezmi'de 14. yüzyıldan sonra yazıldığı düşünülen başlıca Türkçe eserler

Harezmi topraklarında Moğol istilâsından sonra karşımıza çıkan ve 1310 yılında Rabguzî tarafından yazılan *Kıyasü'l-Enbiya*, peygamber kıssalarını konu alan ilk Türkçe eserdir.³⁴ Bu eserin tercüme mi, telif mi olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Ancak Rabguzî'nin *Kıyasü'l-Enbiya*'sını incelediğimizde metnin 27. varlığında geçen Hz. Nuh'un kıssasında şu bilgilere rastlanmaktadır: “Bu sözler Ebû İshâk-ı Nisâbüri cem‘ kılğan Kışaşü'l Enbiyâ içinde bitiglig turur.”³⁵ Bu ifadelerden yola çıkılarak Rabguzî'nin *Kıyasü'l-Enbiya*'sının tamamen olmasa bile bazı bölümlerinin, Ebû İshâk İbrâhîm bin el Mansûr bin Halefi'l-Müzekkir en-Nisâbüri'nin Farsça *Kıyasü'l-Enbiya*'sından tercüme edildiği sonucuna varmak mümkündür.³⁶ “Ribat Oguzlug” olduğunu ifade eden Rabguzî³⁷, eseri tercüme de olsa Türkçeyi kullanmadaki maharetini hem nazım hem nesir bölümlerinde açıkça ortaya koymuştur. Ayrıca Karahanlı Türkçesi ile kaleme alınmış olan *Kutadgu Bilig*'den alıntılanmış terimler olduğu görüşü de karşımıza çıkmaktadır.³⁸ Aysu Ata, Rabguzî'nin kıssaları kaleme alırken her zaman hatırlanmasını istediği konuları şiir şeklinde dile getirdiğini düşünür. Rabguzî'nin okur-yazarlık oranı düşük olan bir halka ulaşmanın, ayrıca eserin çoğaltılarak yayılmasının güçlüğünü bu yolla gidermek istemiş olabileceğini ifade eder.³⁹ Nüshaların çokluğu Harezmi bölgesinde yazılan bu eserin sadece bölgedeki Türkler için değil, devrin ve sonraki yüzyılların Türk dünyasında zevkle okunduğunu, dini öğrenmenin yanında efsaneler, destanlar, menkıbeler gibi bedii ihtiyacı karşıladığını göstermektedir.⁴⁰

33 Abdülkerim Özaydın, *a.g.m.*

34 Eserin Londra nüshası Aysu Ata tarafından yayımlanmıştır: Rabguzi, *Kıyasü'l-Enbiya*, haz. Aysu Ata, TDK Yayınları, Ankara, 2019. Ayrıca Boeschoten editörlüğündeki başka bir çalışma da Londra ve Leningrad nüshalarıyla edisyon kritik yapılarak hazırlanmıştır: Hendrik Erik Boeschoten, J. O'Kane, *Al-Rabghuzî-The Stories of the Prophets, Qisas al-Anbiya': An Eastern Turkish Version*. Vol. I-II, Second Edition, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 2015. *Kıyasü'l-Enbiya* üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Aysu Ata, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. baskı, 2016, s. 25-30.

35 Ata, Aysu, *Rabguzî-Kışaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 38.

36 Mariana Budu, Türkçe *Kıyasü'l-Enbiyâ* Tercümelere ve Ebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefi'l-Müzekkir En-Nisâbüri'nin *Kıyasü'l-Enbiyâ*'sının Türkçe Tercümesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 60, Sayı: 1, 2020, s. 82.

37 Rabguzî'nin nereli olduğu hakkındaki düşünceler için bkz. Aysu Ata, “Rabguzî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rabguzi> (31.01.2021).

38 Gerard Clauson, “Early Turkish Astronomical Terms,” *Ural-Altaysche Jahrbücher* 35 (1964), p. 132-50, p. 139.

39 Aysu Ata, “Rabguzî'nin *Kıyasü'l-Enbiyâ*'sında Nazımın Gücü”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 5, sayı 2, Haziran 2008, s. 117-125, s. 5.

40 Türk edebiyatındaki *Kıyas-ı Enbiyâ* türü eserler için bkz. Seyfettin Erşahin, “Türklerin Hz. Muhammed Hakkındaki İlk Bilgi Kaynaklarından *Kıyas-ı Enbiyâ*: *Kıyas-ı Rabguzî Örneği*”, *Diyanet İlmî Dergi* (“Peygamberimiz Hz. Muhammed” özel sayısı), Ankara, 2003., Ahmet Karataş, Türk-İslam Kültür ve Edebiyatında *Kıyas-ı Enbiyâ Türü*, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 49, sayı 3, s. 113-126, 2013; Mariana Budu, *a.g.m.*

Harezmi Türkçesinin en önemli kaynak eserlerinden olan *Nehcü'l-Ferâdis*, kırk hadis türünde bir eserdir.⁴¹ İlk örneği Abdullah b. el-Mübarek (ö. 181/797) tarafından yazılan kırk hadisle başlayan bu gelenek, 13. yüzyılda Nevevî tarafından yazılan *El-Erbeüne'n-Neveviyye* adlı eserle büyük bir aşama kaydetmiştir.⁴² Bu Arap edebiyatı yanında, Türk edebiyatı ve Fars edebiyatında da tesirini göstermiş, üzerine birçok şerh yazılmıştır. İslâmî edebiyat içinde önemli bir yer tutan kırk hadis geleneği kapsamında Arap edebiyatında 250, Fars edebiyatında 50'ye yakın eser kaleme alınmıştır.⁴³ Tüm İslam edebiyatı içerisinde en çok manzum kırk hadis yazılan edebiyat, Türk edebiyatıdır ve bu türün de ilk temsilcisi *Nehcü'l-Ferâdis*'tir. 1358'de yazıldığı düşünülen eserin yazarı Mahmud b. Ali, Kerderlidir. Bu şehir de Harezmi'de, birçok âlimin yetiştiği önemli bir kültür merkezidir.⁴⁴ Her ne kadar müellifin yaşadığı yer konusunda ihtilaflar bulunsun da Z. V. Togan "Bu eser Harezmi Türk lehçesinde yazılan ve müellifi 761'de Harezmi'de vefat etmiş olan bir eserdir, bu müellifin de menşei itibarıyla Harezmi olması icab eder." ifadesini kullanmıştır.⁴⁵ Ayrıca *Nehcü'l-Ferâdis*'teki alıntuların genellikle Harezmi bölgesi âlimlerinden yapıldığı görüşünü ileri sürmüştür. E. N. Nadjib ise Togan ve Togan gibi düşünen F. Köprülü'ye katılmaz; nüshalardaki bazı kayıtlara dayanarak eserin Altın Ordu'nun başkenti Saray'da yazıldığını, Kerder şehrinin ise eserin yazılmasından daha eski devirlerde Harezmi'ye bağlı olduğunu iddia eder. "Kerder" in, eserin yazarının doğduğu değil, belki öğrenim gördüğü yer olabileceği fikrini ileri sürer.⁴⁶ Ahmet Caferoğlu, eserin birkaç farklı şivenin özelliklerini taşıdığını, bu durumun da Harezmi Türkçesinin karakteristik özelliğini yansıttığını belirtir.⁴⁷ Bu çalışmada konuyu "Harezmi bölgesi" ekseninden ele alıyorsa da alanında ilk olan ve Harezmi Türkçesinin karakteristik yapısını en iyi şekilde temsil ettiği düşünülen bu eserin geniş bir sahada revaç bulduğu, nüshalarının çokluğu ile de ortadadır.

Nehcü'l-Ferâdis'in yazılış amacı İslâm'ın temel amaçları hakkında hadisler üzerinden bilgi vermektir. Bu sebeple sade ve akıcı bir dil kullanılmıştır. Bundan dolayı eser daha yazarın sağlığında Türk coğrafyasının farklı sahalarına yayılmış ve buralarda defalarca istinsah edilmiştir.⁴⁸ *Nehcü'l-Ferâdis* genel kanaate göre bir kırk hadis tercümesidir; ancak ihtiva ettiği ayetlerin tercümesi sayesinde bu dönemin Türkçe Kur'an dili hakkında da değerli ipuçları

41 Eserin Yeni Cami nüshası J. Eckmann tarafından yayımlanmıştır. Bu ve diğer nüshalar üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Aysu Ata, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. baskı, 2016, 30-39.

42 Aybey, Salih. "Din Eğitimi ve Öğretiminde Kırk Hadis Geleneği -Nevevî Örneği-", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/3 (Aralık 2018), s. 204.

43 İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, L&M Yayınları, 9. baskı, İstanbul, 2002, s. 281-282. Türk edebiyatında kırk hadis geleneği için bkz. Abdulkadir Karahan, *İslami Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1976.

44 Aysu Ata, a.g.e., s. 32.

45 Z. V. Togan, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası II*, 1926, s. 331-345.

46 E. N. Nadjib, "Nehcü'l-Feradis ve Dili Üzerine", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 22, Tem. 2012, s. 9-10.

47 Ahmet Caferoğlu, a.g.e., s. 112.

48 A. Azmi Bilgin, "Nehcü'l-Ferâdis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nehcul-feradis> (14.12.2020).

sunmaktadır.⁴⁹ Bunun yanında özellikle son iki bâbda etnografya ve kültür tarihî bakımından önemli, “türlü yaşayışa mahsus günlük örnekler” bulunduğu da dile getirilmiştir.⁵⁰

12. yüzyıldan itibaren İslâm âleminde yayılan tasavvuf cereyanının tesiri altına aldığı bölgelerden biri de Harezmi olmuştur. Necmeddin Kübrâ, Ahmed Yesevî, Yesevî'nin üçüncü ve Harezmi'yi irşad ile vazifeli halifesi Hakîm Süleyman Ata bu sahada tasavvufî görüşlerin yayılmasında en etkili şahıslar olmuşlardır. Aslen Harezmi olan bazı dervişler, Yesi'ye gidip burada tarikatın usul ve esaslarını öğrenmişlerdir. Ardından Harezmi'ye dönen bu dervişler, buraya yeni gelmiş Türk boylarının İslâmlaşmasına katkıda bulunmuşlardır.⁵¹ Seyhun bölgesinde teşekkül eden edebî cereyanların kısa bir sürede Harezmi'ye ulaşması, Harezmi'nin Türk kültüründeki önemini de kuvvetlendirmiştir.⁵²

Harezmi Türkçesi ile 1313 yılında yazılmış olan *Mu'înü'l-Mürîd*, bu edebî akıma bağlı olarak ortaya çıkmış, dinî-tasavvufî mahiyette bir eserdir.⁵³ Eserin yazarı ihtilaflıdır; İslâm veya Ürgençli Şeyh Şeref Hâce tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*'de “ol zamânda Ürgenç'de bir aziz kişi bar irdi, Şeref atlıg...” diyerek Şeyh Şeref'in bu eserin Arapçadan Türkçeye tercüme ettiğini ifade eder. Bodrogligeti ise eserin Şeyh İslâm'a ait olduğu fikrini taşımaktadır. Bodrogligeti, bu eserin Türk ve Fars ahlâkının karışımından meydana geldiğini, ayrıca ihtiva ettiği Oğuzca unsurlar sebebiyle de yazarı İslâm'ın Orta Asya'daki Türkmen kitlelerle ilişkisi olduğunu düşünür.⁵⁴ Togan, eserin dili için “Mahalli lehçe hususiyetlerine maliktir.” ifadesini kullanmıştır.⁵⁵ Fuad Köprülü, şairin Yesevî an'anesi ile yetinmeyerek *Atebetü'l-Hakâyık* yazarı Edib Ahmed'in takipçisi olduğunu belirtir.⁵⁶ Harezmi'de 12. yüzyılda ortaya çıkan ve günümüze kadar ulaşan tasavvuf cereyanının, Ahmed Yesevî ve Necmeddin Kübrâ'nın Harezmi'deki etkisini ortaya koyması bakımından *Mu'înü'l-Mürîd* önemli bir eserdir.

Doğu ve Batı Türkçeleriyle birçok nüshası bulunan ve bu nüshalarından bazıları Harezmi Türkçesi ile kaleme alınan bir diğer eser de *Sirâcü'l-Kulûb*'dur. Giriş kısmında Arap dilinden tercüme edildiği belirtilen bu eser, cuhûdların Hz. Muhammed'e dünyanın yaratılışı, cennet-cehennem, peygamber kıssaları gibi konularda sordukları soruları ve bunlara verilen cevapları ihtiva etmektedir. 13. yüzyılın sonu-14. yüzyılın başında telif edildiği düşünülen ve E. Nadjib

49 Vefa Nalbant, Ezgi Demirel, “Nehcü'l Feradis'teki Ayet Tercümeleri ve Bunları Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümeleriyle Karşılaştırılması Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 12, sayı 2 (Haziran 2015), s. 171.

50 E. Nadjib, *a.g.e.*, s. 40.

51 Mehmet Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 268.

52 Mehmet Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 269.

53 Tek nüshası bilinen bu eser Ali Fehmi Karamanlıoğlu (Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Şeyh Şeref H'âce, *Mu'înü'l-Mürîd*, Beşir Kitabevi, İstanbul, 2006) ile Recep Toparlı ve Mustafa Argunşah tarafından yayımlanmıştır: Recep Toparlı- Mustafa Argunşah, *Mu'înü'l-Mürîd*, TDK Yayınları, Ankara, 2015.

54 A. J. E. Bodrogligeti, “The Authorship and Sources of The Mu'înu'l-Murîd”, *Tractata Altaica*, Wiesbaden, 1976, s. 87-88.

55 Ahmed Zeki Velidî Togan, “Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1928, c. 2, s. 317.

56 F. Köprülü, *a.g.e.*, s. 343.

tarafından tanıtılan Arap harfli nüsha, Ayşe Gül Sertkaya tarafından yayımlanmıştır.⁵⁷ Eserin 1335 yılında istinsah edilen, müstensihî ve istinsah yeri bilinmeyen bir diğer varyantı⁵⁸, kendisinden bahsedilen kaynaklarda “Çağatay Türkçesi” olarak tavsif edilmekle birlikte dil özellikleri bu çalışmanın yazarı tarafından incelenmiş ve Harezmi Türkçesi ile yazıldığı kanaatine varılmıştır.⁵⁹ Aynı eserin yine Ergaş Fazılov tarafından neşredilen, Harezmi Türkçesi olduğu belirtilen, baştan, ortadan ve sondan sayfaları eksik bir nüshası daha bulunmaktadır.⁶⁰ Arapça ve Farsça nüshaları bulunan, Harezmi, Çağatay ve Anadolu sahalarında gerek aynı gerekse farklı isimlerle birçok örneği görülen bu tercüme eserin Harezmi coğrafyasında bilinirliği çok açıktır.

Kur'an-ı Kerim tercümeleri, Harezmi bölgesinin Türk dilinin ve Türk kültürünün gelişimine katkısı bakımından büyük önem taşıyan eserlerdendir. Kaynaklarda Kur'an-ı Kerim'in henüz Hz. Muhammed hayatta iken ayet bazında ve şifahi olarak Farsçaya tercüme edildiğine ve 11. yüzyıla kadar kısmî tercüme yapıldığına dikkat çekilmektedir. Ancak ilk resmî tercüme Samanoğullarından Emir Mansur b. Nuh (H. 350-365 / M. 961-976) zamanında Maverünnehirli âlimlerden kurulan bir heyet tarafından Farsça olarak yapılmıştır. Taberî'nin kırk ciltlik Kur'an tefsiri kısaltılarak hazırlanan bu tercüme, Farsçada en eski mensur metin olarak kabul edilmekte, bu bakımdan Fars edebiyatı açısından da büyük önem taşımaktadır.⁶¹ Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye ilk çevirisini kimin ne zaman yaptığı konusunda bilgi bulunmamaktadır. Z. Velidî Togan, Kur'an'ın Türkçeye tercümesinin bu Farsça tercümeyle aynı zamanda olduğu, hatta bu heyette bulunan biri İspicab, diğeri Argu iki Türk âlimi tarafından bu tercümeyle dayanarak yapıldığı görüşündedir.⁶² Abdülkadir İnan ise Kur'an'ın Türkçeye tercümesinin, Farsçaya tercümesinden yaklaşık bir asır sonra yani 11. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olduğunu düşünmektedir.⁶³

Kur'an-ı Kerim'in bugün elimizde bulunan Türkçe tercümelerinin önemli bir kısmı satır arası şekilde hazırlanmıştır. Aynı durum Farsça Kur'an tercümeleri için de geçerlidir. İlk Kur'an tercümeleri Farsçadır ve özellikle de Maverünnehir ile Horasan bölgelerinde, dinî terimler için bile arı Farsça kullanılmıştır. 12.-13. yüzyıllarda Farsça nesirde belagete ve süslü üslûba önem veriliyorken, Farsça Kur'an çalışmalarında sade bir dil kullanılıyordu. Söz konusu

57 Ayşe Gül Sertkaya, *Harezmi Türkçesi ile Yazılan Sirâcü'l-Kulüb: Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Tıpkıbasım*, Çantay Yayınevi, İstanbul, 2010.

58 Topkapı Sarayı Müzesi Koşullar Bölümü'nde 1057 numara ile kayıtlı olan yazma. Bu yazma üzerine yapılmış doktora tezi: Ümrân Yaman, “Doğu Türkçesi ile Yazılan Sirâcü'l Kulüb (Gramer-Metin-Çeviri-Dizin)”, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2015. Bu nüshada, eserin devamında aynı müstensihînin yazıya geçirdiği bir fal kitabı da bulunmakta olup bu metin üzerine Samet Onur tarafından ilmi bir çalışma yayıma hazırlanmaktadır.

59 Ümrân Yaman, “Doğu Türkçesi ile Yazılan Sirâcü'l-Kulüb'un Dili Üzerine”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 55 (2016): 91-102.

60 Ergaş İsmailoviç Fazılov, “Eine neue Quelle zur choresmtürkischen Sprache”, *Journal of Turkish Studies*, 13, Harvard, 1989, s. 47-80.

61 Seyfullah Efe, “Kur'an'ın Farsça'ya Tercümesi ve İlk Farsça Tefsirler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, sayı 37, s. 226.

62 Zeki Velidî Togan, *Kur'an ve Türkler*, Kayı Yayınları:3 İstanbul, 1971, s.19.

63 Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1961, s.8.

tercümelerin hitap ettiği hedef kitlenin bilgi düzeyi, bu sade üslûbun güçlü nedenlerinden biridir.⁶⁴ Farsça ve Türkçenin söz dizimi benzerliği de göz önünde tutulduğunda ilk Türkçe Kur'an tercümelerinin Farsça tercümelerin şekil ve içerik özelliklerinden etkilenmiş olması ihtimalinin yüksek olduğu görülür. Nitekim Janos Eckmann da ilk Farsça tercümenin ilk Türkçe tercüme için model olduğunu belirtmiştir.⁶⁵

Son yıllarda Meşhed'de bulunan nüshalarla birlikte bugün ilim camiasında kısaca "Rylands", "TİEM 73", "Anonim Tefsir", "Hekimoğlu", "Özbekistan", "Meşhed Âstân-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi no. 293, 1007 ve 2229" şeklinde tanınan sekiz Doğu Türkçesi Kur'an tercümesi elimize ulaşmıştır.⁶⁶ Bu tercümelerin istinsah yeri hakkında bilgi bulunmamakta; ancak dil özelliklerinden hareketle bazı sonuçlara ulaşılmaktadır. Yapılan bazı çalışmalarda Kur'an'ın Doğu Türkçesi ile yapılan ilk çevirilerinin istinsah tarihlerinin telif tarihlerinden daha sonra olduğu dikkate alınmış ve bu çeviriler fonetik bakımdan değerlendirilmiştir. Bunun sonucunda TİEM 73 ve Rylands çevirilerinde Karahanlı Türkçesi özelliklerinin ağır bastığı görülmüştür. Hekimoğlu ve Özbekistan çevirilerinde ise Harezmi Türkçesi unsurlarının yoğun olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁶⁷ Hatta Hekimoğlu ve Taşkent (Özbekistan) nüshalarının aynı çeviri olduğu tespit edilmiştir.⁶⁸ Meşhed nüshaları da dâhil edildiğinde beş nüshanın Harezmi Türkçesine daha yakın olduğu söylenebilir.

Hekimoğlu nüshası olarak bilinen nüsha 1363'te Harezmi Türkçesi ile istinsah edilmiştir.⁶⁹ Tam bir nüsha olup 583 varaktır. Müstensih adı ve istinsah yeri belirtilmeyen ancak mevcut Kur'an tercümelelerinde Harezmi Türkçesinin tipik özelliklerini en yoğun biçimde ihtiva eden⁷⁰ Kur'an-ı Kerim tercümesinin de bu vasfından dolayı söz konusu coğrafyada yazılmış olması mümkündür.

Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el Biruni adlı Şarksinaslık Enstitüsü'nde 2008 no.lu Özbekistan nüshası Kur'an tercümesi 273 varaktır. Satır arası Türkçe- Farsça

64 Yahaghi, Muhammed Cafer; Özel, Mustafa. "İlk Dönem Farsça Kur'an Tercümelerine Giriş", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 / 1 (June 2010), s. 403.

65 J. Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 21, 1973, s. 16.

66 Bu tercümele ve üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi için bkz. Mustafa Argunşah, "Harezmi Türkçesiyle Yapılan Kur'an Çevirisinin Beş Nüshası", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(2), 654-698.

67 Banu Durgunay, Doğu Türkçesine Ait İlk Kur'an Çevirilerinin Tarihlendirilmesine Katkıları, Gazi Türkiyat, Güz 2019/25, s. 231; Mustafa Argunşah, *a.g.m.*

68 Mustafa Argunşah, "İlk Kur'an çevirilerinin dili üzerine bir karşılaştırma" Atebetü'l-Hakâyık ve İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Sempozyumu (28-30 Haziran 2018, Ankara), *Yeni Türkiye*, 105 (İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Özel Sayısı -1), 2019, s. 386-398.

69 Eser üzerine Gülden Sağol doktora çalışması yapmıştır: Gülden Sağol, "Harezmi Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi, Giriş-Metin-Sözlük", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1993. Yazarın nüsha üzerine diğer yayınları kaynakça kısmında belirtilmiştir.

70 Gülden Sağol, *a.g.t.*, s. XLI.

tercümeli olan bu nüshanın müstensihisi, istinsah yeri ve tarihi belli değildir.⁷¹ A. A. Semenov bu nüshanın dilinin Karahanlı-Kıpçak lehçesi sayılabileceğini belirtmiş,⁷² nüsha üzerine doktora tezi hazırlayan Emek Üşenmez eserin Buhara veya civarında yazılmış olma ihtimali olduğunu ifade etmiştir.⁷³ Bununla beraber sözü edilen nüshanın daha önce sözü edildiği gibi Hekimoğlu nüshası ile aynı çeviri olduğu görüşü ve Hekimoğlu nüshasının Harezmi Türkçesi olarak vasıflandırılması, Taşkent nüshasının da yakın bir muhitte yazılmış olma ihtimalinin var olduğunu göstermektedir.

Meşhed nüshalarından biri [İran-Âstan-i Quds-i Razavi Kütüphanesi, 293 no.] üzerine çalışan Yaşar Şimşek, bu nüshanın erken dönem Harezmi Türkçesi özellikleri gösterdiğini ifade etmekle beraber tercüme yöntemindeki usule dikkat çekmektedir. Bu nüshada, her surenin başında bulunan besmele tercümelerinin neredeyse tamamı birbirinden farklıdır ve bu durum daha önce hiçbir nüshada görülmemiştir.⁷⁴ Ayrıca yine bu nüsha hem satır arası kelime kelime tercüme hem de ilgili surelerin tefsirlerini içermektedir ve Kur'ân'ın eldeki Doğu Türkçesi çevirilerinde böyle bir yöntem uygulanmamıştır.⁷⁵

Bir diğer Meşhed nüshasını (1007) tanıtan Mehdi Rezaei, Fatıha suresinin Farsça çevirisi haricinde diğer sure çevirilerinin Harezmi Türkçesiyle yapıldığı bilgisini verir. Eserin mütercimi ya da istinsah tarihi kaydının olmadığını, ilk sayfada farklı tarihler (1270, 1276, 1296, 1343, 1394) ve birbirinden farklı mühürler olduğunu belirtir. Buna dayanarak da söz konusu nüshanın birçok el değiştirdiği tespitinde bulunur.⁷⁶ Eserin ilk on cüzü üzerine yüksek lisans tezi hazırlayan Gülser Ersoy da metindeki Harezmi Türkçesi özelliklerini ortaya koymuştur.⁷⁷

2229 numaralı Meşhed nüshası hem Farsça hem Türkçe tercümelidir. Âl-i İmrân suresinin 92. ayetinden Nisâ suresinin 24. ayetine kadar olan bu nüshanın her sayfasında bulunan 10 kelime, 3 satır Arapça metin arasına Farsça tercümesi ile birlikte yerleştirilmiştir. Bu özelliği ile Rylands Nüshasını andırmaktadır.⁷⁸ Bu nüshanın dili konusunda diğerleri kadar açık yorumlar bulunmamaktadır. Gökhan Coşgun, nüshanın dilinin Harezmi Türkçesine yakın olduğunu

71 Özbekistan nüshası üzerine Emek Üşenmez doktora tezi hazırlamıştır: Emek Üşenmez, "Eski Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)", T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2010.

72 A.A. Semenov, *Sobranie vostočnih rukopisey, Akademii Nauk Uzbekskoy, SSSR, IV, Taşkent 1957, s.45-46.*

73 Emek Üşenmez, a.g.t., s. 22.

74 Yaşar Şimşek, *Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi Meşhed Nüshası [293 no.]*, Giriş-Metin-Dizin, Akçağ Yayınları, Ankara, 2020, s. 10.

75 Yaşar Şimşek, a.g.e., s. 15.

76 Mehdi Rezaei, *Harezmi Türkçesiyle Yazılan Bir Kur'an Tercümesi (Meşhed-Âstân-İ Quds-İ Razavi Nüshası)*, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(3), 2016, s. 1097.

77 Gülser Ersoy, *İran Asitan-ı Kuds-i Razavi Kütüphanesi 1007 Numaralı Satır Altı Kur'an Çevirisi: I-X. Cüzler (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin)*, T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2017.

78 Yaşar Şimşek, "Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar", *SUTAD*, Güz 2017, (42), s. 98.

metindeki dil özelliklerine değinerek belirtmiştir.⁷⁹ “13.-14. yüzyıl Orta Asya edebî dili” ile kaleme alındığı şeklinde daha genel bir görüş de mevcuttur.⁸⁰

Kısaca değinilen bu eserlerden başka, yine Harezmi Türkçesiyle ancak Altın Ordu Devleti’nin farklı sahalarda yazılmış olduğu düşünülen eserler de mevcuttur; bunlar asıl konu edilen coğrafyanın sınırlarını aşmamak adına çalışmamıza dahil edilmemiştir.

Sonuç

Harezmi’de Türk varlığı 8. yüzyıla, Göktürk hâkimiyetine kadar uzanmış, ancak Türk nüfusun yoğunluğu 10.-11. yüzyıllarda sınır mücadeleleri ve sıkı ticarî ilişkiler sebebiyle artmıştır. Türk nüfusun doğrudan bölgeye yerleşmesinden önce sınır bölgelerinde sürekli temas hâlinde olduğu tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak, bölgede hâkim dil olan Arapça ve sonrasında Farsça ile yazılmış kaynaklara bakıldığında karşılaşılan ilk Türkçe kelimelerin büyük oranda ticaretle ilgili olduğu görülmektedir. Erken dönemde, Harezmi Türkçesi ile yazılmış, Oğuz-Kıpçak şiveleri özelliklerini barındıran, Türkçenin *Divânü Lügati’l-Türk*’ten sonra en eski sözlüğü olan *Mukaddimetü’l-Edeb* karşımıza çıkmaktadır. Bu sözlük, Moğol istilâsı öncesine ait elimizde bulunan tek eserdir. 13. yüzyıl başlarında yaşanan Moğol istilâsı Türk dilinin gelişimini sekteye uğratmasa da medeniyet merkezi şehirlerde meydana gelen hadiseler sonucu Türk dilinin birçok kıymetli eserinin günümüze kadar ulaşamamasına neden olduğu açıktır. Moğol istilâsı döneminin ardından Harezmi ve çevresinde yazılan eserler büyük bir edebiyatın ortaya çıkacağı habercisi olmuş, genellikle Türk edebiyatında türünün ilk örneği olup yan yana gelişme sürdüren dillerin edebiyatlarından örnek alınarak ve çeviri bile olsalar Türkçenin ruhuna büründürülerek edebiyatımıza kazandırılmıştır. Bu eserlerin ait olduğu muhit, kurucuları Moğol kökenli olan bir devletin diğer bölgelerini de etkileyerek farklı bir kültürel yapı oluşmasını sağlamıştır. Bugün bize ulaşan bu eserleri yazıldıkları siyasî, kültürel şartlar içinde değerlendirerek ele almak Türk dili ve edebiyatı alanına olduğu gibi ilgili birçok disipline de önemli katkılar sunacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

79 Gökhan COŞGUN, “İran Meşhed Kütüphanesindeki Türkçe Satırarası Kur’an Tercümelere ve 2229 Numaralı Tercüme”, *TÜLED-Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, 1, 2017, s. 15-34.

80 Emek Üşenmez, “Türkçe İlk Kur’an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (No: 2229) (Orta Türkçe)”, *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 12/3, p. 723.

Kaynakça/References

- Argunşah, Mustafa, "İlk Kur'an çevirilerinin dili üzerine bir karşılaştırma" Atebetü'l-Hakâyık ve İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Sempozyumu (28-30 Haziran 2018, Ankara), *Yeni Türkiye*, 105 (İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Özel Sayısı -1), 2019, s. 386-398.
- Argunşah, Mustafa, "Harezmi Türkçesiyle Yapılan Kur'an Çevirisinin Beş Nüshası", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(2), 654-698.
- Ata, Aysu, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. baskı, Ankara, 2016.
- Ata, Aysu, "Rabgûzî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rabguzi> (31.01.2021).
- Ata, Aysu, *Rabgûzî-Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Ata, Aysu, "Rabgûzî'nin Kıssasü'l-Enbiyâ'sında Nazmın Gücü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 5, sayı 2, Haziran 2008, s. 117-125.
- Aybey, Salih. "Din Eğitimi ve Öğretiminde Kırk Hadis Geleneği -Nevevî Örneği-", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/3 (Aralık 2018), s. 201-228.
- Barthold W., Köprülü M. Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. basım, Ankara, 1984.
- Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.
- Berbercan, Mehmet Turgut, "Türk Tercüme Edebiyatı Üzerine İncelemeler: Harezmi Türkçesi ile İlk Adaptasyonlar," *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, IV, Ordu, 2015.
- Bilgin, A. Azmi, "Nehcü'l-Ferâdis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nehcul-feradis> (14.12.2020).
- Bodrogligeti, A. J. E., "The Authorship and Sources of The Mu'înu'l-Murîd", *Tractata Altaica*, Wiesbaden, 1976, s. 87-105.
- Boeschoten, Hendrik Erik; J. O'Kane, *Al-Rabghûzî, The Stories of the Prophets, Qisas al-Anbiyâ': An Eastern Turkish Version*. Vol. I-II, Second Edition, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 2015.
- Boltabayev, Saidbek, Tefsir-i Taberî'nin Harezmi Türkçesi ile Yapılan Tercümesi: "Tefsirli Meşhed Nüshası", *Yeni Türkiye* 106, İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Özel Sayısı-II, Mart-Nisan 2019, Ankara, s. 435-443.
- Budu, Mariana, "Türkçe Kıssasü'l-Enbiyâ Tercümeleri ve Ebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefî'l-Müzekkir En-Nisâbü'nin Kıssasü'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 60, Sayı: 1, 2020, s. 82.
- Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, 3. baskı, İstanbul, 1984.
- Clauson, Gerard, "Early Turkish Astronomical Terms," *Ural- Altaische Jahrbücher* 35 (1964), p. 132-150.
- Coşgun, Gökhan, "İran Meşhed Kütüphanesindeki Türkçe Satırarası Kur'an Tercümeleri ve 2229 Numaralı Tercüme", *TÜLED-Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, 1, 2017, s. 15-34.
- Durgunay, Banu, "Doğu Türkçesine Ait İlk Kur'an Çevirilerinin Tarihlendirilmesine Katkıları", *Gazi Türkiyat*, Güz 2019/25: 211-235.
- Eckmann, Janos, "Harezmi Türkçesi", *Tarihi Türk Şiveleri*, haz.: Mehmet Akalın, TKAE Yayınları, 3. baskı, Ankara, 1988.
- Eckmann, J., "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 21, ss. 15-24, Tem. 2012.

- Efe, Seyfullah, “Kur’ân’ın Farsça’ya Tercümesi ve İlk Farsça Tefsirler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, sayı 37, s. 221-237.
- Ersoy, Gülser, “İran Asitan-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi 1007 Numaralı Satır Altı Kur’an Çevirisi: I-X. Cüzler (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin)”, T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2017.
- Erşahin, Seyfettin, “Türklerin Hz. Muhammed Hakkındaki İlk Bilgi Kaynaklarından Kısas-ı Enbiyalar: Kısas-ı Rabguzi Örneği”, *Diyanet İlmî Dergi* (“Peygamberimiz Hz. Muhammed” özel sayısı), Ankara, 2003.
- Fazılov, Ergaş İsmailoviç, “Eine neue Quelle zur choresmtürkischen Sprache”, *Journal of Turkish Studies*, 13, Harvard, 1989, s. 47-80; *Turcologica*, I, Taşkent, 2008.
- Frye, Richard N.- Sayılı, Aydın “Selçuklardan Evvel Orta Şark’ta Türkler” *TTK Belleten*, c. 10 sayı:37, s. 97-131, Ocak 1946.
- İnan, Abdülkadir, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1961.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.
- Karahan, Abdulkadir, *İslami Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1976.
- Karataş, Ahmet, “Türk-İslam Kültür ve Edebiyatında Kısas-ı Enbiyâ Türü”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 49, sayı 3, s. 113-126, 2013.
- Köprülü, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Alfa Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2016.
- Köprülüzade Fuad, “Harezmşahlar Tarihine Aid”, *Türkiyat Mecmuası*, 1925, s. 251-254.
- Nadjib, E. N., “Nehcü’l-Feradis ve Dili Üzerine”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 22, ss. 29-44, Temmuz 2012.
- Nalbant, Vefa, Demirel, Ezgi “Nehcü’l Feradis’teki Ayet Tercümeleri ve Bunları Harezm Türkçesi Kur’an Tercümeleriyle Karşılaştırılması Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 12, sayı 2, Haziran 2015, s. 131-173.
- Onur, Samet, “Harezm Türkçesiyle Yazılmış Bir Fal Kitabı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1 (Mart 2020), ss. 96-119.
- Özaydın, Abdülkerim, “Hârizm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizm> (17.10.2020).
- Öztürk, Mustafa, Mertoğlu, M. Suat, “Zemahşeri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zemahseri> (21.10.2020).
- Pala, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, L&M Yayınları, 9. baskı, İstanbul, 2002.
- Rezaei, Mehdi, “Hârezm Türkçesiyle Yazılan Bir Kur’an Tercümesi (Meşhed-Āstān-i Quds-i Razavî Nüshası)” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(3), 2016, 1094-1113.
- Sağol, Gülden, *An inter-linear translation of the Qur’an into Khwarazm Turkish, Introduction and Text I*, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1993.
- _____, *An inter-linear translation of the Qur’an into Khwarazm Turkish, Glossary II*, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1995.
- _____, *An inter-linear translation of the Qur’an into Khwarazm Turkish, facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No. 2, section one: 1b-300b. III*, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1996.

- _____, *An inter-linear translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No. 2, section two: 301a-587b. III*, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1999.
- _____, “Harezmi Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi, Giriş-Metin-Sözlük”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1993.
- _____, “Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi* 8, s. 379-396, İstanbul, 1997.
- Şimşek, Yaşar, *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi Meşhed Nüshası [293 no.]*, Giriş-Metin-Dizin, 1. cilt, Akçağ Yayınları, Ankara, 2020.
- _____, *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi Meşhed Nüshası [293 no.]*, Giriş-Metin-Dizin, 2. cilt, Akçağ Yayınları, Ankara, 2020.
- _____, “Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar”, *SUTAD*, Güz 2017, (42), 97-111.
- Şimşek, Yaşar, Sertkaya, Osman Fikri, “Harezmi Türkçesi İle Yapılan Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler- I”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* Sayı: 4/4 2015 s. 1382-1412.
- Taneri, Aydın, *Harezmişahlar*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul, 2019.
- Taneri, Aydın, “Hârizmşahlar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmsahlar> (18.01.2021).
- Togan, Zeki Velidi, “Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, *Türkiyat Mecmuası II*, 1926, s. 331-345.
- _____, *Kur'an ve Türkler*, Kayı Yayınları:3 İstanbul, 1971.
- _____, “Zimâşeri'nin Doğu Türkçesi ile 'Mukaddimet'l-Edeb'i” *Türkiyat Mecmuası*, XIV, İstanbul, 1965.
- Tokmak, A. Naci “İran”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/iran#8-edebiyat> (15.01.2021).
- Toparlı, Recep, *Harezmi Türkçesi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992.
- Toparlı, Recep, Argunşah, Mustafa, *Mu'inü'l-Mürîd*, TDK Yayınları, Ankara, 2015.
- Tuğluk, Mehmet Emin, *Harezmi Türkçesi Bibliyografyası*, Efe Akademi, İstanbul, 2020.
- Üşenmez, Emek, “Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)”, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- _____, “Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümesi (No: 2229) (Orta Türkçe)”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 12/3, p. 717-772.
- Yahaghi, Muhammed Cafer, Özel, Mustafa, “İlk Dönem Farsça Kur'an Tercümelerine Giriş”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 / 1 (June 2010), s. 399-403.
- Yakubovskiy, A.Y., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev.: Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1976.
- Yaman, Ümrân, “Doğu Türkçesi ile Yazılan Sirâcü'l Kulüb (Gramer-Metin-Çeviri-Dizin)”, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2015.
- Yaman, Ümrân, “Doğu Türkçesi ile Yazılan Sirâcü'l-Kulüb'un Dili Üzerine”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 55 (2016), s. 91-102.

Yörükan, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Ötüken Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2013.

Yüce, Nuri, *Ebu 'l-Kāsim Cārullāh Maḥmūd bin 'Omar bin Muḥammed bin Aḥmed ez-Zamaḥṣarī, el-Ḥvārizmī Mukaddimetü 'l-Edeb. Ḥvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuṣter Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

